

SIMON JÁNOS

Mit jelent a demokrácia a magyarok számára?*

A társadalomtudományi párbeszédekben, vitákban az egyik nehézséget az jelenti, hogy a vitapartnerek azonos fogalmaknak eltérő tartalmat tulajdonítanak. Ez nemcsak a szociológusok, közgazdászok, történészek, lélekbúvárok és politológusok közti párbeszédet nehezíti meg, de maguk a politológusok között is lényeges értelmezésbeli különbségeket idéz elő olyan fontos rendszerszemléletű kutatási területek esetében, mint a tranzitológia-elméletek, a hatalom és a rendszer legitimációs elméleteinek érvényessége vagy újabban a közvélemény-kutatások eredményeinek megítélése.

A politikatudományi szakirodalomban a demokrácia fogalmát általában háromféle tartalommal használják. Némelyek a demokratikus intézmények által törvényileg garantált szabadságjogokat tartják a legfőbb kritériumnak, mások a pluralista verseny fontosságát hangsúlyozzák, és vannak, akik számára a demokrácia az állampolgári részvétel lehetőségét jelenti¹. A különböző elméletek közös jellemzője, hogy általában a fejlett piacgazdaságra épülő demokráciák tapasztalataira támaszkodnak. Kérdés azonban, hogy mennyiben módosítják a nagy elméleteket az évtizedeken keresztül állami redisztribúcióra

* A tanulmány korábbi változata elhangzott a XVI. Politikatudományi Világkongresszuson (Berlin, 1994. aug. 12–14.). Kérdőívünk összeállítását minden évben Bruszt Lászlóval közösen végeztük. A kutatás idősoros Codebookja angol nyelven megjelenés előtt áll. Az adatfölvételeket elsősorban az Erasmus Alapítvány a Demokráciáért, az OTKA Politikatudományi és Szociológiai Bizottsága finanszírozta. Munkánkhoz anyagi, szellemi és morális támogatást kaptunk Gombár Csabától, Hankiss Elemértől és Völgyes Ivántól, akiknek segítségükért ezúton mondok köszönetet. Köszönettel tartozok a The Netherlands Institute for Advanced Studies (Wassenaar) támogatásáért is.

épült és most a szabad piacgazdaság felé tartó közép- és kelet-európai országok sajátosságai.

Jelen tanulmányunkban a demokrácia állampolgári értelmezésével foglalkozunk. A kontextanalízis módszerével dolgozunk, kiegészítve számítógépes adatelemzéssel és a nemzetközi szakirodalom hasonló jellegű empirikus vizsgálataival. A nyitott kérdésekre adott válaszok elemzésével azt vizsgáljuk, hogy mit jelent a magyarok számára a demokrácia, és miért azt jelenti, amit. Munkánkat az a cél vezeti, hogy a rendelkezésünkre álló empirikus adatok feldolgozásával és elemzésével hozzájáruljunk a demokráciaelméletekhez, mindenekelőtt a demokratikus politikai rendszer és intézményei állampolgári támogatásáról szóló elméletekhez.

1. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI HÁTTÉR

Tanulmányunkban első lépésként a demokráciafelfogásokat állampolgári nézőpontból vizsgáljuk, a magyarok példáján, időszoron keresztül, majd összevetjük a magyar eredményeket egy kelet-európai ország (Románia) és egy nyugat-európai ország (Spanyolország) polgárainak demokráciaképével, és magyarázatot keresünk a különbségekre és a hasonlóságokra².

A magyar adatok elemzése során három különböző időpontban készült kérdőíves országos reprezentatív vizsgálat vonatkozó adatait dolgoztuk föl: az 1989. márciusit, az 1990. novemberit és az 1993. decemberit³. Az első adatfölvétel az államszocialista rendszer utolsó időszakáról ad képet, a második a többpártrendszeres választásokat követő konzervatív jobbközép kormány féléves működésekor készült, a harmadik pedig a négyéves kormányzati periódus végén, röviddel az újabb parlamenti választások előtt. Emellett a folyamatok megértéséhez fölhasználtuk a pártállam utolsó időszakában, 1989 márciusában az MSZMP-elitről készült vizsgálatunk adatait is⁴.

Kérdőívünkben egymás után három nyitott kérdést tettünk föl, a demokrácia, a baloldal és a jobboldal fogalmának értelmezésére⁵. A kérdezőbiztosok azt az instrukciót kapták, hogy legfeljebb egy mondatos választ kérjenek. A válaszokat a kérdőívek sorszámával kigyűjtve kódoltuk. Előfordult, hogy egy válaszban két állítás is szerepelt, általában azonban a második állítás nem módosította lényegesen az elsőt, ha mégis, akkor azt külön kódoltuk úgynevezett kapcsolt válaszként.

Ha az interjúalany értelmezhető választ adott, akkor kiírtuk és kódoltuk. Előfordult, hogy olyan szóveges választ kaptunk, amely tartalmilag értékelhetetlen volt; az ilyen válaszokat úgy kezeltük, mintha az illető nem válaszolt volna⁶. Az 1. táblázatban azoknak a százalékos arányát közöljük, akik értelmezhető választ adtak az egyes nyitott kérdésekre.

Kérdés: „Kérem, mondja meg, az Ön számára mit jelent az, hogy demokrácia.”

„Kérem, mondja meg, az Ön számára mit jelent az, hogy baloldal.”

„Kérem, mondja meg, az Ön számára mit jelent az, hogy jobboldal.”

1. táblázat

A nyitott kérdésekre válaszolók aránya idősorban

	bal	jobb százalék	demokrácia	megkérdezettek száma
1989	57	51	72	976
1990	49	47	72	1299
1993	53	58	84	1505

A demokrácia fogalmát 1989-ben és 1990-ben is a megkérdezettek 72 százaléka tudta valamiképpen szavakba önteni, 1993-ban pedig már 84 százalékkuk, tehát az arányokban három év alatt határozott növekedés tapasztalható. Ezzel szemben a bal–jobb dichotómiát, amely a demokrácia fogalmához képest jóval ellentmondásosabb változáson ment keresztül, sokkal kisebb arányban tudták értelmezni. Nézzük meg röviden, melyek voltak ezek a változások.

Az 1. táblázatot elemezve mindenekelőtt két dolgot kell kiemelnünk. Azt látjuk egyrészt, hogy a fogalmat értelmezni tudók aránya először csökkent (1990 végéig), majd valamelyest ismét növekedett (1993 végéig). Másrészt hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a négy év alatt az értelmezések is eltérő arányú változásokat idéztek elő a két pólus között. 1989 márciusához, vagyis az engedélyezett versengő többpártrendszer kezdetéhez képest 1990 novemberében, a parlamenti választások után megalakult kormány első félévékor már kevesebben voltak, akik meg tudták fogalmazni, hogy mit jelent a baloldal és a jobboldal: arányuk 57 és 51 százalékról 49 és 47 százalékra csökkent. Három évvel később azonban ismét növekedést regisztrálhatunk – 53, illetve 58 százalékra. A változó trendek mögött a tartalomelemzések és a politikai események tanúsága szerint többirányú és felettebb összetett hatású folyamatok állnak⁷.

A rendszerváltozás időszakában, a Grósz- és a Németh-kormány idején a politikai és gazdasági erőter változása következtében a bal–jobb fogalompár nagy metamorfózison ment keresztül, tartalmában is átalakult, pozitív–negatív töltésében pedig nagyobb társadalmi csoportok számára lényegesen átértékelődött. A baloldal értékelése általában bizonytalanabbá és zavarosabbá vált, a jobboldal értékelése pedig bizonyos erők számára – például a vallásosak számára – a korábbinál sokkal kedvezőbb tartalmat kapott. Ráadásul az ellentmondásos folyamatok eltérő mélységben, eltérő intenzitással és időben hatottak az emberek különböző csoportjaira. Az értelmezési nehézségekhez maguk a különböző pártok vezető politikusai is hozzájárultak

a pártok profiljáról, illetve a politikai skála töltéséről szóló ellentmondásos nyilatkozataikkal.

Három évvel később, 1993-ban a baloldalt 4 százalékkal, a jobboldalt viszont 11 százalékkal többen tudták értelmezni, ami a tartalom-elemzésekkel összhangban azt is mutatja, hogy Magyarországon az új demokrácia első kormányzati periódusának végén nem a baloldal jelentése tisztázódott, hanem a jobboldal által hordozott tartalom értéktöltése vált egyértelműbbé, mégpedig elsősorban negatívabb jelentésűvé mind szélesebb társadalmi rétegek számára. A szövegelemzések azt mutatják, hogy a polgárok előtt két dolog vált világossá: egyrészt az, hogy „mi nem a baloldal”, másrészt pedig az, hogy „a jobboldal rosszabb, mint a baloldal”. Ez utóbbi elsősorban a jobbközép kormány teljesítményével szembeni általános elégedetlenségnek tudható be.

2. DEMOKRÁCIAÉRTELMEZÉSEK

Kategóriák és töltések

A demokrácia jelentésére vonatkozó válaszok kódolásához fontosnak tartottuk a kompatibilitást, ezért többféle kategorizálási rendszert is kipróbáltunk a nemzetközi szakirodalomból. Kísérletet tettünk arra is, hogy a bal–jobb osztályozásnak a nemzetközi szakirodalomban sikeresen használt kategóriáit adaptáljuk a demokrácia osztályozására is, de oly sok tartalmi módosításra lett volna szükség, hogy ezt az utat elvetettük⁸.

A kutatók által használt demokráciakategóriák nagyobb segítségünkre voltak. Robert Putnam brit és olasz polgárok demokráciafelfogásának értelmezésére 13 kategóriát használt. A Franz Heimer által vezetett portugáliai vizsgálat 18 kategóriát alkalmazott. Mi egy 1989-es magyar adatsor földolgozásában 14 kategóriát használtunk⁹. Végül is a José Ramon Montero által Spanyolországban használt 8 kategóriás rendszert találtuk a legmegfelelőbb osztályozási keretnek (Montero 1992). Kisebb módosításokat hajtottunk végre, elsősorban a magyar és kelet-európai demokratizálódás sajátosságai és a fogalom töltése miatt. A demokráciaértelmezéseket 7+1 kategóriába vontuk össze, ezek a következők: szabadság, részvétel, szociális jólét, választás–pártok, jogok, értékek, érzelmek–indulatok, egyéb.

A kategóriák tartalmáról még két dolgot érdemes általánosságban elmondani, az egyik a fogalom tartalmára, a másik a különböző értelmezési dimenziókra vonatkozik. Montero spanyolországi demokráciavizsgálatainak eredményei azt mutatják, hogy a spanyolok a „demokrácia” kifejezés kapcsán „majdnem egyöntetűen pozitív” dolgokra asszociálnak (Montero 1992: 67). Ezzel szemben a magyaroknál számottevő a negatív értékelések aránya: akik valamilyen érzelmi

töltést adnak a kifejezésnek, azok egyötöde negatív értéktartalommal ruházta fel, mint például: „munkanélküliség”, „nyomor”, „csőd”, „elituralom”, „a nép nagy átverése” stb. A viszonylag nagyarányú negatív értékelések elsősorban azzal magyarázhatók, hogy a polgárok egy része számára nem válik szét a rendszer és a kormány, ítéleteikben a rosszul teljesítő kormányt azonosították a rosszul teljesítő demokráciával.

Giovanni Sartori egyik tanulmányában a különböző értelmezési dimenziók meglétét és fontosságát hangsúlyozva azt írja, hogy „a demokrácia szónak nemcsak denotatív és deskriptív funkciója van, hanem meggyőző és normatív is” (Sartori 1988: 26–27). Mi is azt tapasztaltuk, hogy a demokrácia szót a válaszolók különböző dimenziókban használják, például az elvárás, a leírás, a viszonyítás, az értékelés, a tiltakozás stb. dimenzióiban. 1989-ben, az államszocializmus utolsó évében a polgárok jelentős részének értelmezésében a demokrácia szó az elvárásokat fejezi ki, azt, hogy minek kellene lennie. A háttérben a kor szelleme volt, amikor mindenki hitt a demokrácia „megváltó erejében”, és elsősorban az elvárásait fogalmazta meg. Négy évvel később, 1993-ban a polgárok nagy része kiábrándult nemcsak az új kormányból, de a hitelét veszített kormány által hirdetett demokráciából is, és ennek hatására az elvárások helyett a lehangoló realitásokról szóló minősítések kerültek nagyobb mértékben előtérbe. Ennek következménye a viszonylag nagy számú negatív tartalmi elem, amelyeket az emberek a demokrácia kifejezésnek tulajdonítanak. Mindebből persze az is következik, hogy a szó tartalma a válaszadók eme csoportja esetében annak függvényében változhat, hogy mennyire tartják majd a teljesítményét tekintve sikeresnek az 1994-ben alakult új kormányt.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy 1993-ban 1989-hez képest a demokráciaértelmezésekből a „kivánatos demokrácia” leírása mellett mind nagyobb szerephez jutott a „létező demokrácia” kritikája.

A demokrácia értelmezései idősorban

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes demokráciafogalmak milyen arányban vannak jelen a magyarok demokráciaképében. Az általunk használt 7+1-es kategória változását három időintervallumban mértük országos reprezentatív mintán, 1989-ben 1990-ben és 1993-ban, és egy 110 fős MSZMP apparátusi elit mintán 1989 márciusában¹⁰. (2. táblázat).

2. táblázat

A demokrácia jelentésének osztályozása
(százalékos megoszlásban, a nem válaszolók nélkül)

	MSZMP-elit	országos reprezentatív minta		
	1989	1989	1990	1993
Szociális jólét	3	32	32	26
Szabadság	26	31	28	35
Részvétel	53	23	15	10
Választások	4	1	4	6
Jogok	7	2	6	8
Értékek	5	4	4	7
Érzelmek, indulatok	1	3	6	7
Egyéb	1	3	4	2
Válaszadók száma	110	976	1299	1505

A 2. táblázatból szembeűnik az a nagy különbség, amely az MSZMP csúcsvezetése és a társadalom demokráciaképe között fennállt 1989-ben. Valamilyen mértékű eltérést persze természetesen kell tekintenünk, ha egy elitmintát hasonlítunk egy országos mintához. Arra azonban – más elitminták hiányában – nem tudunk választ adni, hogy ez a különbség túl nagy-e vagy túl kicsi: az adatok összehasonlításából – az általunk képviselt megértő szociológia szellemében – értékelni nem tudunk, csak értelmezni.

Az egyik legnagyobb különbség a „szociális jólét” kategóriájánál van: az állampolgárok több mint tízszer nagyobb arányban említik ezt a fogalmköröt, mint az MSZMP vezető politikusai. Kézenfekvő lenne, de a dolgokat a valótlanúságig leegyszerűsíteni, ha a pártvezetés átlagon fölüli anyagi helyzetével magyaráznánk, hogy a demokráciáról nem a „szociális jólét” valamilyen összetevőjére asszociált az egykori elit. A pártállami elit demokráciaképének alakulásához valószínűleg hozzájárult az átlagosnál magasabb iskolázottsága és jobb tájékozottsága, az ország gazdasági helyzetének és reális rövid távú perspektíváinak ismerete is.

A régi pártelit többsége (53%) a demokrácia legfőbb ismérvének 1989-ben a részvételt tekintette, ami akkor – a pártok születésének időszakában – jól tükrözte a kor szellemét. Az MSZMP reformszárnya és a változásokat sürgető politikai erők a társadalmi nyilvánosság szélesítését és a döntésekben való részvétel lehetőségét követelték, ami akkoriban nagyban segítette a politikai vezetésben szükséges személycserék végrehajtását és a demokrácia intézményi rendszerének kiépítését.

Az adatokból az is látható, hogy a négy év során nem egyetlen kategória dominált a demokráciaértelmezésekben, hanem az értelmezések többsége három kategória – a jólét, a szabadság és a részvétel

– között oszlott meg. Bár arányuk és szerepük folyamatosan csökkent (1989-ben együttesen 85%-ot tettek ki, 1990-ben 75 és 1993-ban 70%-ot), ez mégsem egyetlen kategória növekvő dominanciájának tudható be, hanem a kategóriák közötti átrendeződéseknek.

A nemzetközi tapasztalatok alapján azt vártuk, hogy az autoriter rendszerből a demokráciába való átmenet során az emberek demokráciaképében kiemelkedő szerepe lesz a szabadságnak, hiszen éppen ez az, ami karakterisztikusan hiányzott a tekintélyuralmi rendszerekből. Spanyolországban például a válaszadó polgárok 54 százalékának a demokrácia a szabadságot jelentette valamilyen formában. Romániában az Erasmus közvéleménykutatás tanúsága szerint 1991-ben az emberek 53 százaléka azonosította a demokráciát a szabadsággal, Észtországban pedig 100 válaszadóból 61-en társították a demokrácia fogalmát a szabadsággal.¹¹ Mivel magyarázhatjuk a magyar demokráciafelfogás eltérő szerkezetét a többi országhoz képest? Úgy véljük, a legmeggyőzőbb magyarázatot akkor találjuk meg, ha figyelembe vesszük az előző rendszer karakterét.

Juan J. Linz a régi rendszer szociológiai karakterének elemzésére 1978-ban, alig egy évvel Franco tábornok halála után vizsgálatot végzett, amelynek kérdéssorában az elnyomás, a szabadság, a jobb élet, a gazdasági fejlődés megítélése is szerepelt. Linz kérdéseit 1989-ben Magyarországon is feltettük (lásd 3. táblázat).

Kérdés: „Kérem, mondja meg, melyik állítással ért egyet és melyikkel nem.”

3. táblázat

Vélemények a Franco- és a Kádár-korszakról (az egyetértők százalékos aránya)

	Franco-rendszer 1978	Kádár-rendszer 1989	különbség
1. Nagy volt az elnyomás	76	39	37
2. Hiányzott a szabadság	79	54	25
3. Semmilyen problémát nem oldottak meg	38	26	12
4. Jelentős volt a társadalmi fejlődés	60	60	0
5. Abban az időben az ország gazdaságilag fejlődött	64	68	-4
6. Majdnem minden polgár jobban élt	64	78	-14

Forrás: Juan J. Linz–Manuel Gomez Reino et al.: *Informe sociológico sobre el cambio político en España 1975–1981*. 590. old. és Simon János: *A demokrácia másnapja Magyarországon*. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*, 615. old.

Az adatok tanúsága szerint a magyaroknak sokkal kedvezőbb véleményük volt a letűnt rendszerről, mint a spanyoloknak. A legnagyobb különbség éppen a szabadság és az elnyomás megítélésében mutatkozott: míg a spanyol polgárok csaknem négyötöde szerint a régi rendszerben „hiányzott a szabadság”, és kétharmad részük szerint „nagy volt az elnyomás”, addig a magyaroknak alig több, mint a fele érezte a szabadság hiányát, és csak a kisebbség szemében volt a rendszer represszív. Ugyanakkor a magyaroknak közel négyötöde úgy ítélte meg, hogy „akkoriban majdnem minden magyar jobban élt”. Figyelembe kell venni, hogy a spanyol francóizmushoz hasonlóan kemény diktatúra volt Ceausescu Romániájában, vagy az oroszok megszállta Litvániában.

Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a represszív jellegű autoriter rendszerektől megszabadult országok polgárai számára az új rendszer hozta demokrácia sokkal inkább összekapcsolódik a szabadság fogalmával, mint azokban az országokban, ahol az autoriter rendszerek represszió nélküli, puhább rendszerek voltak. Magyarországon az új rendszert, a demokráciát az emberek számottevő része egy jobb élet reményében várta és támogatta. Ez az elvárás mutatkozik meg abban, hogy 1989–1990-ben a demokrácia fogalmába – mint vágyképbe – az anyagilag jobb életet is sokan beleértették. Ez az eredmény is erősíti azt a más vizsgálatok által alátámasztott nézetet, hogy Magyarország polgárai számára a rendszerváltozás elsősorban a szociálisan jobb élet ígérését jelentette.

A társadalmi rendszerváltozás után a polgároknak az új rendszerrel szembeni elvárásai nem az új rendszer termékei, hanem a régi rendszerből örökölt és továbbélő tapasztalatokból származnak.

Tipikus válaszok és kapcsolt válaszok

A továbbiakban azt nézzük meg, mit rejtenek az egyes kategóriák. A 4. táblázatban a tipikus válaszokat, az egyes kategóriákon belül leggyakrabban szereplő válaszokat közöljük.

4. táblázat

A demokrácia kategóriáinak jelentése

SZABADSÁG:

- Szabadság
- Szólásszabadság, a bíráló szabadsága
- Véleménynyilvánítás félelem és retorzió nélkül
- Sajtószabadság, nyilvánosság
- Cselekvési szabadság
- Vállalkozási szabadság
- Vállászaság és a hit szabadsága
- Erkölcsei szabadság

Az ország függetlensége
Az oroszok nélkül élni

RÉSZVÉTEL:

Közvetlen/közvetett részvétel
Beleszólás a döntésekbe
A vélemények figyelembevétele
Néphatalom, népi kormány, népakarat
Munkáshatalom, munkásérdekek figyelembevétele
A véleményeket meghallgatják
A véleményeket beszámítják a döntésekbe
Többség/kisebbség érdekei alapján

SZOCIÁLIS DEMOKRÁCIA:

Egyenlőség, a javak igazságosabb elosztása
Általános jólét, szociális biztonság
Magasabb bérek, megélhetés biztosítása
Normális anyagi körülmények, igazságos bérek
Munkahely, munkanélküliség
Nyolc óra munka, nyolc óra pihenés
Szociális megegyezés, szociális partnerség
Áremelés, nyomor, szegénység
Javuló gazdasági helyzet, jobb ellátás

PÁRTOK, VÁLASZTÁSOK:

Politikai pluralizmus
Többpártrendszer, versengő pártok
Szabad választások, választott kormány
Választási lehetőség, nem kötelező szavazni
Parlamentari kormányzás választott képviselőkkel
Alulról fölfelé választott vezetők

JOGINTÉZMÉNY:

Jogállamiság, jogvédelem
Az emberi jogok tiszteletben tartása
A dolgozók jogainak védelme
Jogok és kötelességek együttese
Törvény előtti egyenlőség
Jogegyenlőség, egyenjogúság
Kisebbségek és etnikumok védelme
Faji egyenlőség

ÉRTÉKEK:

Közösségi élet
Tolerancia, megegyezés, párbeszég
Béke, nyugalom, haladás
Életvitel, félelem nélküli élet
Haladás, fejlődés, átmenet
Egymás jobb megértése
Tisztességes magatartás

ÉRZELMEK, INDULATOK:

Jó, jobb, rossz, rosszabb

Szép szó, üres beszéd
 A múlt, a jelen, a jövő, utópia
 Mese, semmi, nagy nulla, teljes csőd
 Sok ígéret, amit akarunk
 Bánatos és melankólikus

EGYÉB:

Amerika, Svájc, Ausztria
 Kádár-korszak, Horthy-korszak
 Vége a kommunistáknak
 Az elit díktatúrája
 Földtulajdon, reprivatizáció
 Néha nekem is igazam legyen, ne csak a feleségemnek

Említettük már, hogy Magyarországon a demokratikus rendszer negyedik évében a demokrácia kifejezéshez egy sor negatív tartalom is tapad, aminek 1989-ben, a rendszerváltozás kezdetekor még nyoma sem volt. Ha összehasonlítjuk a magyar válaszokat a spanyol választásokkal, szembeűnővé válnak a magyarok esetében a tipikusan „posztkommunista” kategóriák, mint például a *szabadság fogalomkörében* a „vállalkozás szabadsága”, „az ország függetlensége”, „az oroszok nélküli élet”, vagy az *egyéb* kategóriában a „földtulajdon”, a „reprivatizáció” stb.

A *részvétel* kategóriában 1989-ben viszonylag gyakran találoztunk olyan demokráciaértelmezésekkel, hogy „beleszólhatunk a dolgokba”, „érdekeimet figyelembe veszik”, vagy „érdekeimet beszámítják a döntésekbe”. 1990-ben már kevesebbszer fordul elő, 1993-ban pedig alig egy-két alkalommal. Ez a változás egyben mutatja a háttérben lejátszódó folyamatok irányát is, egyfelől azt, hogy az állampolgárok szemében a közvetlen részvételen alapuló „érdekbeszámítós” politika helyét átvette a politikai pártok általi „érdekképviseleti” politika. Másfelől ugyanakkor jelzi az állampolgári mobilizáció egyértelmű csökkenését az Antall-korszakban, a hatalmon levők elitesedését és exkluzivitását.

Fölmerül a kérdés: milyen tényezők formálják az emberek demokráciaképét, vagy azt is kérdezhetnénk, hogy milyen élményanyagból merítik a polgárok a demokrácia fogalmát? Az emberek különböző csoportjai más-más információs forrásra fogékonyak. Vannak, akik iskolában tanulták, s definíciószerűen adják vissza a fogalmat, tipikus válaszuk úgy hangzik, hogy, „görög szó: a démosz – nép, a krácia – uralom, tehát néppuralom”.

Mások a tömegtájékoztató eszközökből merítve általában számukra mértékadó politikusokat idéznek. Tanulságos ilyen szempontból az 1989-es esztendő adatsora. Az MSZMP csúcsvezetésének 53 százaléka a részvételt, illetve valamilyen formáját tartotta legfontosabbnak, és az állampárt reformszárnya is ezt propagálta, aminek hatására a polgárok csaknem egyötöde a demokráciát a részvétellel azonosította (2. táblázat). A politikusok által hirdetett elveknek a későbbiekben is

volt hatásuk, de mivel az egyes pártok képviselői már különböző elveket követtek, a polgárok különböző csoportjait más-más irányba orientálták, így az orientációs hatás nagysága már nehezen volt mérhető.

A harmadik csoport demokráciaképét az emberek mindennapi tapasztalatai alakították ki. Az olyan válaszok, mint „oroszk nélkül élni”, vagy „növekvő munkanélküliség”, az ország aktuális politikai vagy gazdasági helyzetéről tanúskodnak, vagy az egyéni élethelyzetekből merítenek. Valószínűleg ezek a legképlékenyebb válaszok, kevésbé koherensek és a leggyorsabban változnak.

A negyedik csoportba azok tartoznak, akik demokráciaképükben elsősorban a vágyaikat fogalmazzák meg, azt, amit elvárnak az új rendszertől. Az előző csoporttól eltérően nem arról szólnak, hogy mi van, hanem arról, hogy minek kellene lennie. Válaszaik egy része eleve úgy kezdődik, hogy „akkor lesz majd demokrácia, ha ...”. Mint korábban már említettük, 1989-hez képest 1993-ra számottevően csökkent az arányuk, s megnőtt azoké, akik a meglévő állapotokat értékelik vagy indulatosan minősítik, különböző negatív töltetű jelzőkkel látják el.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a demokráciakép kialakításának forrásairól fentebb jelzett kategóriák a mindennapi életben nem választhatók szét mereven, az egyes kategóriák átjárhatóak, köztük nemegyszer határozott átfedések vannak, mint ahogyan ezt a „kapcsolt válaszok” esetében is látjuk. Mit is jelent ez a kifejezés? A válaszok egy töredék aránya egyszerre két állítást is tartalmazott, melyek két különböző kategóriába valók, ezeket neveztük „kapcsolt válaszoknak”. 1989-ben a kapcsolt válaszok aránya 5 százalék volt, 1990-ben és 1993-ban 3–3 százalék. Általában a kapcsolt válaszok fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, negyede pedig a jóléttel és a biztonsággal (5. táblázat).

5. táblázat

A leggyakoribb kapcsolt válaszok

A demokrácia mint a szabadság összekapcsolása más kategóriákkal (1989-ben, 1990-ben és 1993-ban)

1989: SZABADSÁG ÉS LÉTBIZTONSÁG

Szabadság és munkához való jog

Szabadság és egyenjogúság nemzeti és etnikai kérdésekben

Szólásszabadság, a dolgozóknak legyen beleszólási joguk

abba, ami a munkahelyükön történik

Szólásszabadság és egyenlőség

Szólásszabadság, a béreket ne a kommunista párttagsághoz

igazítsák, hanem a teljesítményhez

Szólás-, sajtó- és választási szabadság

Szabad gondolkodás, összefogás, szolidaritás

Szabad élet, a nép beleszólhasson az ország ügyeinek intézésébe

Szabad vállalkozás és egyenlőség

1990: SZABADSÁG ÉS TÖBBPÁRTRENDSZER

Szabadság és munkahely

Szabadság és jólét

Szabadság és adják vissza a harminc évvel ezelőtt elvett földemet

Szólásszabadság és közbiztonság

Szólásszabadság és alkotmányos jogok

Szabad élet és megélhetés

Szólásszabadság és jó közérzet

Szólásszabadság és gazdasági fejlődés

Sajtószabadság és egyenlőség

Vállásszabadság és demokratikusan választott parlament

1993: SZABADSÁG ÉS ANYAGI JÓLÉT

Szólásszabadság és anyagi biztonság

Szólásszabadság, alulról fölfelé történő választás

Szólásszabadság és munkához való jog

Szabad véleménynyilvánítás, szabadabb munkavállalás

Szabad beszélnem, igaz, akkor meg munkanélküli leszek

Szabad véleménynyilvánítás és választás

A kapcsolt válaszok annyiban változtak négy év alatt, hogy 1993-ban sokkal gyakrabban kötődött a demokrácia-felfogáshoz materiális faktor, például jólét, biztonság, munkához való jog stb.

A demokrácia zárt kérdésekben

A nyitott kérdések után áttérünk a zárt kérdésekre adott válaszok elemzésére, hogy megtudjuk, szétválnak-e egymástól a demokrácia egyes értelmezései.

1990-ben zárt kérdésekben felsoroltunk néhány állítást és megkérdeztük az emberektől, milyen mértékben tartják a felsorolt elemeket a demokrácia jellemzőinek. Kérdésünk a következőképpen hangzott: „Az emberek sokféle értelmezést kapcsolnak a demokráciához, például az ezen a kártyán szereplőket. Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára a demokráciának mennyi köze van ezekhez?: 1. sok, 2. valamennyi, 3. nem sok, 4. semennyi.” A kapott válaszokat faktoriális elemzéssel elemezve a következő három dimenziót tudtuk elkülöníteni egymástól (6. táblázat).

6. táblázat

A demokrácia értelmezése zárt kérdésekben

	szociális	politikai demokrácia	individuális
Több munkahely	.803	.072	.052
Javuló gazdasági feltételek	.738	.212	.062
Bankok állami ellenőrzése	.688	.117	.045
Társadalmi egyenlőség	.543	.413	.056
Kevesebb korrupció	.425	.464	.099
Politikai szabadságjogok	.045	.688	.251
Törvény előtti egyenlőség	.178	.632	.211
A döntések decentralizálása	.090	.601	.073
Többpártrendszer	.239	.482	.433
A nők jogainak biztosítása	.236	.062	.739
Erkölcsei és szexuális szabadság	.070	.148	.701

Megjegyzés: Rotált faktormátrix: a főbb összetevők elemzése és varimax rotáció 985 eset alapján. A három faktor együttesen a teljes variancia 51 százalékát magyarázza.

Több kísérlet után is ugyanezt a három faktort tudtuk egymástól elkülöníteni. Az első a demokrácia szociális értelmezése, az úgynevezett szubsztanciális demokrácia, mely szorosan kapcsolódik az emberek anyagi helyzetéhez (több munkahely, jobb gazdasági feltételek, bankok ellenőrzése, társadalmi egyenlőség, kevesebb korrupció). Ezekről markánsan elkülönül egy másik értelmezési csoport, melyet politikai demokráciának vagy formális demokráciának nevezhetünk. Olyan kategóriák tartoznak ide, mint a politikai szabadságjogok, a törvény előtti egyenlőség, a döntések decentralizálása és a többpártrendszer. A harmadik faktorba a liberális individuális jogok tartoznak, mint például a női egyenjogúság, az erkölcsi és szexuális szabadság¹².

A fentiek két dolgot erősítenek meg. Egyrészt azt, hogy Magyarországon egyértelműen szétválik egymástól a demokrácia három felfogása, a szubsztanciális, a formális és az individuális. Másrészt pedig azt, hogy a magyarok demokráciaértelmezésében a régió más országaihoz képest is igen nagy szerephez jutnak a materiális tényezők, a demokrácia szociális kérdésként való értelmezése.

A demokráciakép nemzetközi összehasonlításban

A magyarok demokráciafelfogásáról tanulságos következtetéseket vonhatunk le, ha az adatokat nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk. Első lépésként a demokráciaképre vonatkozó spanyol és a román adatokat vontuk be vizsgálatunk körébe. Összehasonlításunkat a 7. táblázat szemlélteti.

7. táblázat

*A demokrácia jelentése nemzetközi összehasonlításban
(százalékos megoszlás)*

	Magyarország 1990	Spanyolország 1989	Románia 1991
Szociális jólét	32	11	10
Szabadság	28	57	54
Részvétel	15	14	4
Választások	4	6	3
Jogok	6	5	13
Értékek	4	4	13
Érzelmek, ítéletek	7	3	2
Egyéb	4	3	1
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Az összehasonlítás is megerősíti azt a korábbi vizsgálati eredményünket, hogy a magyaroknál a szociális jólét kategóriája sokkal nagyobb társadalmi csoportok számára jelenti a demokráciát, mint más országokban, viszont a szabadság kategóriája mindössze fele olyan arányban fordul elő, mint Románia vagy Spanyolország esetében.¹³ A jogok említése Romániában Magyarországhoz képest kétszer olyan gyakori, az értékeké pedig háromszor nagyobb arányú. Viszont a demokráciáról szóló érzelmek, ítéletek a magyaroknál szerepelnek nagyobb – a spanyol és a román 2 százalékkal szemben 7 százalékos – arányban. Véleményünk szerint a spanyol és a magyar adatok hasonlóságát, illetve a magyarokétól való lényeges eltéréseket elsősorban a régi, megdöntött autoriter rendszerek eltérő karakterével magyarázhatjuk. Itt mindenekelőtt a represszió erősségére, meglétére vagy hiányára gondolunk, hiszen az emlék sokáig meghatározza a polgárok elvárásait az új rendszerrel szemben.

Ha kitágítjuk a képet és vizsgálatunkba bevonunk más országokat is, hasonló eredményeket kapunk, és következtetéseinkben messzebbre is juthatunk. Az 1991-ben készült közép- és kelet-európai *Times Mirror* vizsgálatának vezetői olyan kérdést tettek fel, amelyre válaszolva a polgároknak választaniuk kellett a jólét és a szabadság között. Kutatási adataikat a 8. táblázatban közöljük.

Kérdés: „Mi a fontosabb a mi társadalmunkban, az, hogy mindenki szabad legyen és az állam beavatkozása nélkül intézze a maga életét, vagy inkább az, hogy az állam aktív szerepet játsszon a társadalom életében, garantálva, hogy senkinek ne kelljen szűkölködni?”

8. táblázat

Szabadság vagy jólét?
(a válaszok megoszlása százalékban)

	szabadság	ne szűkölködjön	nem tudom
Lengyelország	23	72	5
Magyarország	28	64	8
Bulgária	31	60	9
Egyesült Királyság	33	59	8
Olaszország	34	64	2
Spanyolország	34	57	9
Litvánia	40	47	13
Franciaország	44	51	5
Németország	46	47	7
Csehszlovákia	49	40	11
Oroszország	50	39	11
Ukrajna	54	37	9

Forrás: *Times Mirror, East-West Attitude Survey, Preliminary Findings*, July 1, 1991, Q. 300. o.

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a lengyeleknél és a magyaroknál a legerősebb a materiális jólét iránti vágy. Gyakran a hasonló adatok mögött eltérő okok és folyamatok húzódnak meg, de azt más vizsgálatok is megerősítik, hogy ebben a két országban európai összehasonlításban is kiugróan magas az igény az állam szociális szerepvállalása iránt. Igen magas azok aránya, akik úgy ítélik meg, hogy az államnak kell gondoskodnia az elegendő munkahelyről, az egészségügyi és szociális ellátásról, a jövedelmi különbségek csökkentéséről stb. Ezt többen a két ország poszt-szocialista katolikus etikájával magyarázzák, mások pedig a polgárok értékrendszerének belső struktúrájával.¹⁴ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy mindkét országban a rendszerváltozás utáni első választott kormányt szocialista–szociáldemokrata kormány követte, a piacgazdaság viszonyai között a veszteseknek szociális kompenzációt ígérő baloldali párt abszolút többséget szerzett a választásokon.

Mindezek után fölteszük a kérdést: lehetséges-e a poszt-szocialista országokban közvetlen átmenet az államszocializmusból a liberális államba, avagy az állampolgárok erős szociális orientációja miatt közbeiktatódik egy átmeneti szakasz, amikor az állam a kiteljesedő piacgazdasági rendszer viszonyai között határozott szociálpolitikai szerepet vállal a polgárok irányában, a társadalmi feszültségek csökkentéséért. Ilyen kormányzati erőt a rendszerváltozás többségben lévő vesztesei, a lesüllyedő társadalmi rétegek szavazatai segítenek hatalomra, mert a piac negatív hatásai ellen így tudnak védekezni, saját

szociális biztonságukat így tudják megerősíteni.¹⁵ Fontosnak tartjuk tehát leszögezni, hogy a posztszocialista országokban a szocialista pártokra szavazás egy szociálisan érzékenyebb baloldali hatalom iránti igényt fejezi ki, nem pedig a kommunisták „visszasírását” jelenti, még akkor sem, ha ezen baloldali erők számottevő része a múlt állampártjaiból nőtt ki.

Egy szociálisan érzékenyebb baloldalnak, mint átmeneti politikai-kormányzati vonalnak, mindaddig létjogosultsága van a régióban, amíg ki nem épülnek a piaci rendszert szabályozó – vagy, ha úgy tetszik, ellensúlyozó – szociális mechanizmusok.¹⁶

Úgy véljük, hogy a közép- és kelet-európai posztszocialista országokban a társadalmi béke megőrzésének és az országok fejlődési pályára állításának egyik fontos feltétele egy olyan kormányzat, amely egyfelől mindent megtesz a liberális piacgazdaság rendszerének kiépítésére, másfelől pedig éppen az ezáltal keletkező társadalmi feszültségek enyhítésére és a „visszarendeződés” elkerülésére baloldali, szociáldemokrata politikai-kormányzati vonalat követve intenzív kompenzációs szociálpolitikát folytat. Régióinkban a gazdaság strukturális átalakításának szükségessége és a társadalmi béke megőrzésének vágya együttesen hívta életre a közép-európai országok szociálliberális kormányait Magyarországon, Lengyelországban, Litvániaiban: nem a demokrácia ellen, hanem éppen a demokrácia védelmében.

JEGYZETEK

¹ Ezúttal eltekintünk a vonatkozó szakirodalom vázlatos ismertetésétől, csak utalunk néhány szerző szintetizáló igényű munkájára: Downs 1957; Dowse–Hughes 1982; Schmitter–Karl Lynn 1993; O’Donnell 1994; Sartori 1987; Linz–Stepan 1978; Dahl 1971; Lechner 1986; Przeworski 1986; Trindade 1982.

² A cseh–szlovák, lengyel, litván stb. kutatás hasonló jellegű adatainak földolgozásáról lásd János Simon: *Citizens Concept of Democracy*. In: Bruszt–Simon–Barnes: *Post-communist Political Culture*. (Megjelenés alatt.)

³ Az idősorok készítésére elsősorban egy 1986-ban megjelent tanulmány inspirált bennünket (McDonough–Batnes–Lopez Pina 1986).

⁴ Erről részletesebben lásd Bruszt–Simon 1990: 75–89.

⁵ A kérdés pontosan a következőképpen hangzott: „Az emberek különbözőképpen vélekednek arról, mit jelent a demokrácia fogalma. Önnek mi a véleménye erről kérdésről? Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy demokrácia?” „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent a politikában az, hogy baloldal?” „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent a politikában az, hogy jobboldal?”

⁶ Például: „Ebben a bonyolult világban én nem tudok eligazodni”, „Még maguk a politikusok is mindig mást mondanak”, „Azt csak az Isten tudja, mit jelent” stb.

⁷ A bal–jobb kontinuum tartalmi elemzésével egy másik készülő tanulmányunkban foglalkozunk részletesebben, ezúttal mindössze néhány rövid megjegyzést teszünk a témával kapcsolatban.

- ⁸ Próbáltuk például alkalmazni a Fuchs–Klingemann (1990) által használt 8-as bal–jobb osztályozást, vagy Cees van der Eijk és B. Niemoeller (1980: 225–226) 14-es kategóriáit. Lásd továbbá Hudacek 1992.
- ⁹ Lásd Putnam 1973; Heimer–Leite–Viegas–Nunez–Andrade 1990; Laki–Simon 1990.
- ¹⁰ 1989 márciusában kérdőívünkre az akkori MSZMP politikai csúcส์vezetésének 110 tagjától, vagyis politikai bizottsági tagoktól, központi bizottsági titkároktól, KB-osztályvezetőkötől, megyei, budapesti, kerületi első titkároktól és ideológiai titkároktól kértünk választ.
- ¹¹ 1990 őszétől 1992 tavaszáig Bruszt Lászlóval közösen 12 volt szocialista országban végeztünk kérdőíves vizsgálatot, vagyis lekérdeztettük a magyarországi kérdőívünket. A kutatás Codebookját angolul 1993-ban megjelentettük (Bruszt–Simon 1993).
- ¹² Lásd erről részletesebben Bruszt–Simon 1992.
- ¹³ A korábbi vizsgálati eredményeket lásd Bruszt–Simon 1991.
- ¹⁴ Erről részletesebben lásd Simon 1993.
- ¹⁵ A piacgazdaságra való áttéréssel együtt járó feszültségeket jelzi az a tény, hogy 1990 és 1992 között Magyarországon csaknem egymillió ember veszítette el a munkahelyét, ami a munkaképes lakosság 10 százalékát jelentette.
- ¹⁶ Ezen mindenekelött a piacgazdaság feszültséggerjesztő mechanizmusait ellensúlyozó rendszereket értjük, például az infláció kompenzálását bizonyos társadalmi rétegek (nagycsaládok, fiatalok) esetében, a nyugdíjaspénztár hálózatának kiépítését, az egészségügy, a munkanélküliség és a szociális háló piacorientált rendszereinek kiépítését stb.

HIVATKOZÁSOK

- Arblaster, Anthony 1987. *Democracy, Concepts in the Social Sciences*. London: Open Univ. Press
- Bresser, Pereira–Luiz Carlos 1992. *Liberalization and Democracy*. Paper presented at the Conference „Economical Liberalization and Consolidation of Democracy” sponsored by European Center for the Study of Democratization, University Bologna-Forli, Forli, ápr. 2–4.
- Bruszt László–Simon János 1990. *Leccsendesített többség*. Budapest: TTI
- — 1991. *The Change in Citizen’s Orientations during the Transition to the Democracy in Hungary*. Budapest: Institute of Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.
- — 1992. The Great Transformation in Hungary and Eastern Europe. In: György Szoboszlai (Ed.) *Flying Blind*. Yearbook of Hungarian Political Science Association, 177–203.
- — 1993. *Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy*. Budapest: IPS of HAS
- — *Political Culture in Hungary*. Codebook of Empirical Researches 1989–1993. Forthcoming. Budapest: Erasmus Foundation for Democracy
- Castles, Francis–Peter Mair 1984. Left-Right Political Scales: Some Expert Judgments. *European Journal of Political Research*, (12) 1, 73–88.
- Dahl, Robert 1971. *Poliarchy. Participation and Opposition*. London: Yale Univ. Press, New Haven
- 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven and London: Yale Univ. Press

- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row
- Dowse, Robert—John Hughes 1982. *Sociología Política*. Alianza Universidad
- Diamond, Larry—Juan Linz—M. Lipset 1989. *Democracy in Developing Countries*. Vol. 1–4. Boulder, Colorado: Lynne Rienner
- Eijk, Cees van der—B. Niemöller 1980. Links en rechts in de zeventiger jaren. In: *Mededelingen 6/7 van de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen* 225–226.
- Fuchs, D.—H.-D. Klingemann 1990. The Left-Right Schema. In: K. Jennings—Jan van Deth (Eds.) *Continuities in Political Action*. Gruyter 203–234.
- Heimer, F.—W. Leite-Viegas—M. Nunez-Andrade 1990. *Regime Transition and Consolidation in Portugal: the Subjective Dimension*. Ponencia presentada al XII Congreso Mundial de la International Sociological Association, Madrid
- Hudacek, Jaroslav 1992. Pokus o identifikaci stran na „levo-pravém” kontinuu. *Sociologicky Casopis* 2, 275–283.
- Klingemann, Hans-Dieter 1979. Measuring Ideological Conceptualizations. In: Barnes—Kaase et al. *Political action. Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage
- Laki László—Simon János 1990. *Demokrácia, baloldal, jobboldal Magyarországon*. NYGIA, MTA PTI (Kézirat)
- Lechner, Norbert 1986. Responde la democracia a la búsqueda de la certidumbre? *Zona Abierta* (Madrid) 39–40, 69–94.
- Lijphart, Arent 1977. *Democracy in Plural Societies*. New Haven and London: Yale Univ. Press
- Linz, J. Juan—Alfred Stepan 1978. *The breakdown of democratic regimes. Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Maravall José Maria 1991. Democracia y socialdemocracia. *Sistema*, 100, 41–67.
- McDonough, P.—S. Barnes—A. Lopez Pina 1986. The Growth of Democratic Legitimacy in Spain. *American Political Science Review*, (Vol. 80) 3, 735–760.
- — *Democracy in Spain*. Forthcoming.
- Montero, José Ramón 1992a Los significados de la democracia en España: un analisis explorativo. *Inguruak*, 7, 61–78.
- 1992b *Sobre la democracia en Espana: legitimidad, apoyos institucionales y significados*. CEACS, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones (Working Paper)
- O'Donnell, Guillermo 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. (Vol. 5) 1.
- Przeworski, Adam 1986. La democracia como resultado contingente de los conflictos. *Zona Abierta* (Madrid) 39–40, 1–26.
- Putnam, R. 1973. *The Beliefs of Politicians. Ideology, Conflict and Democracy in Britanian and Italy*. New Haven: Yale University Press
- Rustow, Dankwart 1970. Transition to Democracy. *Comparative Politics*, 2–3.
- Sartori, Giovanni 1965. *Aspectos de la Democracia*. Mexico: Limusa-Wiley
- 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. New Jersey: Chatham House Publishers, Inc.
- 1988. *Teoría de la democracia*. Madrid: Alianza
- Schmitter, Philippe—Terry Karl Lynn 1993. Que es y que no es la Democracia. *Sistema* (Madrid) 116, 17–30.
- Schöpflin, George 1993. *The Origins of East European Democracy*. Paper presented for the Conference „To Last or Not to Last? The Future of Democracy in Eastern Europe”. Italian Institute, Budapest, 17–18. June 1993.

- Simon János 1991. *What is democracy in Eastern Europe?* (Some findings of an international comparative research). Paper presented at XV World Congress of International Political Science Association, Buenos Aires, Argentina
- 1993. Post-paternalist Political Culture in Hungary.
Communist and Post-Communist Studies, (Vol. 26) 2, 226–239.
- Trindade, Héglio 1982. *Reforma Eleitoral e Representacao Politica*.
Porto Alegre: Editora da Universidade
- Whitehead, Laurence 1992. *Democracy and Transition*. Paper presented at the Conference „Economic Liberalization and Consolidation of Democracy” at Forly, ápr. 2–4.

